

VU Research Portal

Naar een beter integriteitsbegrip: Van deontologie naar deugdethiek

Overeem, Patrick

published in
Liberaal Reveil
2014

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Overeem, P. (2014). Naar een beter integriteitsbegrip: Van deontologie naar deugdethiek. *Liberaal Reveil*, 55(3), 124-128.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

 NAAR EEN BETER INTEGRITEITSBEGRIIP

VAN DEONTOLOGIE NAAR DEUGDETHIEK

– Patrick Overeem –

1. De integere schurk?

Wie zich verdiept in de literatuur over integriteit, zal verrast zijn daarin een debat aan te treffen over ‘de integere schurk’.¹ Kunnen mensen die door en door slecht handelen, toch integer worden genoemd? Deze op het eerste gezicht merkwaardige vraag wordt begrijpelijk als we kijken naar één van de basisbetekenissen van integriteit. Integriteit betekent namelijk voor velen in de eerste plaats consistentie: integer is iemand die consequent bepaalde principes volgt.² Zo iemand doet niet nu eens zus en dan weer zo, spreekt niet met een dubbele tong, houdt niets achter en heeft geen bijbedoelingen, maar is solide en recht door zee, ‘een man uit één stuk’. Integriteit is in deze zin ongeveer hetzelfde als betrouwbaarheid: op een integer iemand kun je aan.

Tegen deze achtergrond is de discussie over ‘de integere schurk’ gemakkelijk te begrijpen. Een schurk kan immers ook zeer consequent zijn. De onverbeterlijke leugenaar, wreedaard of vreemdganger is in zekere zin heel betrouwbaar. Hetzelfde geldt, wat minder boosaardig, voor personen die continu niets anders nastreven dan genot, populariteit of rijkdom: ook zij doen precies wat we van hen verwachten.³ Toch gaat het de meeste mensen te ver om zulke figuren integer te noemen. Het begrip integriteit heeft voor bijna iedereen een meer morele lading dan loutere consistentie. Integer is iemand pas als hij of zij zich niet alleen consequent volgens bepaalde principes gedraagt, maar ook als die principes en gedragingen zelf moreel *goed* zijn. Zo confronteert het schijnbaar irrelevante academische debat over ‘de integere schurk’ ons direct met de kernvraag in ons denken over integriteit, namelijk: hoe moreel geladen is het begrip integriteit eigenlijk? Wat kunnen we het beste onder integriteit verstaan om het begrip geschikt te maken voor morele oordeelsvorming?

2. Integriteit als onkreukbaarheid

Zoals al vaak is opgemerkt, ligt de etymologische herkomst van ons begrip integriteit in het Latijnse

in-tangere, wat zoiets betekent als: niet-aanraken. Het adjectief *integer* en ons woord integer betekent dus onaangetast, ongeschonden, onberispelijk. Deze oeroude betekenis klinkt nog duidelijk door als we spreken over iemands lichamelijke integriteit. De notie is echter ook onmiskenbaar aanwezig in het hedendaagse discours over politieke en ambtelijke integriteit. Ook daarin wordt integriteit vaak gelijk gesteld aan onkreukbaarheid. Dit heeft twee belangrijke implicaties.

Allereerst is integriteit in deze opvatting vooral een *negatief* begrip. Het zegt eerder wat niet dan wat wel het geval is: integriteit is eerst en vooral de afwezigheid van kwaad, schuld en smet. Je zou dit natuurlijk kunnen omdraaien en zeggen dat integriteit dus, positief gesproken, neerkomt op heelheid of reinheid. Dat is op zich juist, maar brengt ons niet veel verder. Wat men precies moet zijn of doen om integer genoemd te mogen worden, maakt het begrip zelf amper duidelijk.

Ten tweede is integriteit in haar oorspronkelijke betekenis een nogal *absoluut* zwart-wit begrip. Ongeschondenheid, smetteloosheid en onkreukbaarheid zijn strenge morele eisen, die niet één kras, vlek of deuk toestaan. Het geeft associaties met een splinternieuwe auto of een ongedragen trouwjurk. Integer zijn is zoiets als zwanger zijn: je bent het of je bent het niet, maar er is geen tussenweg. In de gevlugelde woorden van minister Dales: ‘Een beetje integer bestaat niet’.⁴ Zo opgevat, is zelfs de minste smet op het blazoen voldoende om iemand niet-integer te noemen.

De twee meest basale opvattingen van integriteit (consistentie en onkreukbaarheid) zijn dus problematisch. Een betere, meer verfijnde invulling van het begrip is gewenst. Om daartoe te komen, is een kleine omweg nodig door het terrein van de ethische theorieën.

3. Ethisch driestromenland

De minimale, strenge opvatting van integriteit als

consistentie en onkreukbaarheid past goed bij een deontologische denkwijze. Deontologie, ook wel plichtsethiek, is één van de drie grote 'scholen' in de ethiek. Volgens deontologische denkers zoals Immanuel Kant hangt de morele kwaliteit van een handeling af van de mate waarin die handeling overeenkomt met belangrijke, voorgegeven morele principes. Simpel gezegd: je moet in je handelen je morele plichten vervullen en je niet bekommeren over de vraag wat je daarmee bereikt. Het goede is wenselijk om zichzelf, niet om wat het oplevert.

En wie bepaalt wat je plichten zijn? Volgens Kant doe je dat uiteindelijk zelf. Door te doen wat je rede zegt, vanuit een zuivere wil en zonder berekening, kun je je plichten vervullen. Dit bepaal je dus zelfstandig, autonoom. Veel andere plichtsethici hechten minder dan Kant aan dit aspect van autonomie. Volgens hen kunnen plichten ook van buitenaf komen (heteronomie). Goed handelen wordt dan een kwestie van het volgen van vastgestelde morele regels. Dit is een opvatting die we ook terugzien in veel traditioneel integriteitsbeleid voor bestuurders en ambtenaren. Integer handelen is dan het volgen van wetten en regels en normen uit een gedragscode.

De andere twee hoofdstromingen in de ethiek heten consequentialisme en deugdethiek. Het consequentialisme is precies tegenovergesteld aan de deontologie. Volgens consequentialisten (meestal nutsdenkers in de traditie van Bentham en Mill) hangt de morele kwaliteit van een handeling juist wel af van de mate waarin die handeling beoogde doelen realiseert en de gewenste resultaten oplevert. Als de uitkomst van een handeling positief is in termen van voordeel, nut of geluk, dan is de handeling zelf ook goed. Het begrip integriteit speelt in deze benadering nauwelijks een rol, maar voor zover aanwezig komt het neer op het vermogen om met overleg en inschattingvermogen voor- en nadelen af te wegen en positieve resultaten te boeken.

De laatste benadering is de deugdethiek. Hierbij staat niet zozeer de morele kwaliteit van handelingen centraal, als wel de morele kwaliteit van de *persoon* die handelt. Deugdethiek benadrukt het belang van morele karaktervorming. Wie goed wil handelen, moet niet zozeer morele plichten willen vervullen of goede resultaten willen bereiken, maar allereerst leren een beter mens te worden. Een handeling is goed als hij overeenkomt met wat een echt deugdzaam persoon in een gegeven situatie zou doen. Deugdethici sinds Plato en Aristoteles hebben een grondige en uitgebreide visie ontwikkeld op het

karakter van de deugdzame mens. Het begrip integriteit heeft, zoals we dadelijk zullen zien, in hun denken echter (nog) nauwelijks een plaats.

4. Verbreding van het integriteitsbeleid

De basale invulling van integriteit als consistentie en onkreukbaarheid is in Nederland nadrukkelijk aanwezig geweest sinds minister Dales in 1992 het integriteitsdebat aanzwengelde. Ook in de ontwikkeling van het integriteitsbeleid heeft de negatieve, absolute invulling sinds dat symbolische startmoment lange tijd voorop gestaan. In de afgelopen twee decennia is dit echter sterk veranderd.⁵

Aanvankelijk ging de Nederlandse (rijks)overheid uit van een smal, deontologisch integriteitsbegrip. Integriteitsbeleid bestond vooral uit het opstellen van normenkaders. Naast de aanscherping van de Ambtenarenwet in 2006 was vooral *soft law* in de vorm van gedragscodes een populair beleidsinstrument. In de handhaving was de overheid vooral reactief: zodra zich ergens een integriteitsschending of een schandaal voordeed, werd corrigerend en sanctionerend opgetreden. In de literatuur wordt dit ook wel de *bad apples*-benadering genoemd: rotte appels werden opgespoord en verwijderd. Naast strafmaatregelen (waaronder ontslag) is in dit type beleid vooral ook werving en selectie van belang. Integriteitsbeleid concentreert zich dan dus op de ingang en de uitgang van de overheidsorganisatie.

Een heel andere aanpak is de laatste jaren ontwikkeld. Daarin is het integriteitsbeleid niet alleen meer reactief, maar ook proactief. Geprobeerd wordt integriteitsschendingen te voorkomen of zelfs onmogelijk te maken door aanpassingen in de structuur, werkprocessen en zo mogelijk ook de cultuur van publieke organisaties. Integriteitsproblemen kleven in deze visie niet slechts aan kwaadwillende individuen, maar aan organisaties in hun geheel. Dit is de *bad barrel*-benadering: behalve naar de rotte appels wordt nu ook gekeken naar de kwaliteit van de mand waarin ze liggen. Deze benadering hanteert bovendien een veel minder negatief integriteitsbegrip dan de eerdere. Het gaat nu niet alleen meer om het sanctioneren van slecht gedrag, maar ook om het bevorderen van goed gedrag. Integriteit krijgt zo een meer positieve en genuanceerde betekenis.

5. Drie gevaren

Deze beleidsontwikkeling lijkt me in het algemeen toe te juichen. Er zijn echter drie gevaren of risico's die we erbij onder ogen moeten zien. Ze hangen sa-

men met de drie ethische benaderingen die hiervoor uiteengezet zijn.

Het eerste gevaar heeft te maken met de deontologische ethiek en is het blijvende risico van regelzucht. Velen proberen nog altijd integriteitsschendingen te bestrijden met een steeds dichter stelsel van wet- en regelgeving en gedragscodes. Zeker na geruchtmakende incidenten en schandalen is regelgeving een gebruikelijke reflex. Dit is echter geen begaanbare weg. Met een beperkte set van duidelijke regels is niets mis, maar omdat integriteit veel meer een morele dan een juridische categorie is en integriteitsschendingen steeds nieuwe vormen aannemen, schieten regels altijd tekort. Gelukkig lijkt regelzucht nu niet meer het grootste gevaar dat ons bedreigt. Behalve de meeste wetenschappers zien ook veel bestuurders tegenwoordig in dat regelgeving onvoldoende is voor het borgen en bevorderen van integriteit.⁶

Kants deontologische variant, waarin een rationele, autonome actor vanuit zijn eigen, zuivere wil het goede doet, is al een stuk beter dan regelzucht. Plichtsbesef, welwillendheid en de verinnerlijking van moraal zijn onmisbare factoren om integriteitsbeleid te laten slagen. Maar ook hier kleven problemen aan. Ten eerste is deze benadering al snel naïef. Het is niet realistisch om te verwachten dat elke bestuurder of ambtenaar deze eigenschappen zonder meer heeft; daar zal aan gewerkt moeten worden. Ten tweede is ze nogal formeel en leeg. De morele plicht, de zuivere wil, de autonome rede – het zijn aansprekende noties, maar ze zeggen ons nauwelijks wat er concreet moet worden gedaan. Gelukkig stellen de meeste overheden zich ook niet tevreden met zulke abstracties, maar proberen ze aan integriteit een specifiekere inhoud te geven.

Het is dus problematisch om integriteitsvraagstukken deontologisch te benaderen, maar toch ligt daar niet het grootste gevaar op dit moment. De echte gevaren liggen eerder aan de andere kant en zijn tweërlei.

Het ene gevaar is, dat we in ons integriteitsbeleid minder waarde hechten aan integriteit op zich en er steeds instrumenteler mee omgaan – de consequentialistische benadering van integriteit. Dit is een veel voorkomend fenomeen. Hoe vaak rechtvaardigen overheden hun integriteitsbeleid bijvoorbeeld niet met een verwijzing naar het vertrouwen dat burgers in het bestuur moeten kunnen stellen? Die rechtvaardiging is al expliciet te vinden in het dramatische slot van de rede van minister Dales:

‘Nederland is een democratische rechtsstaat. Dat

begrip draagt uitdrukkelijk het element van integriteit in zich. Een overheid kan niet én rechtsstaat zijn én niet integer. Een niet-integere overheid kan de rechtsorde niet handhaven. De overheid is óf wel óf niet integer. Een beetje integer kan niet. En met de integriteit van de overheid valt of staat het bestuur; *aantasting van de integriteit van de overheid betekent niet minder dan dat de overheid het vertrouwen van de burgers verliest. En zónder dat vertrouwen van de burgers kan de democratie niet.* Dan is er geen democratie meer. Dat is een beklemmend beeld. (...) *Wie de integriteit van het bestuur laat aantasten, tast het vertrouwen van de burgers in het bestuur, en daarmee de democratie in haar wortels aan*’.⁷

Dat deze rechtvaardiging van integriteit in termen van burgersvertrouwen (of in termen van enig ander ‘verder liggend’ doel) problematisch is, is overtuigend beargumenteerd door de Leidse politiek filosoof Paul Nieuwenburg. Hij schrijft: *‘If one thing is not in need of justification, it is integrity*’.⁸ De rechtvaardiging van integriteit in termen van burgersvertrouwen is overbodig: integriteit is zelf waardevol en nastrevenswaardig genoeg. Het is bovendien gevaarlijk, want als de doelstelling is om het vertrouwen van burgers in de overheid te versterken, dan wordt het al snel belangrijker om integer te *lijken* dan het echt te *zijn*. Integriteitsbeleid wordt dan reputatiemanagement – een kwalijke vorm van doelverschuiving die helaas veel voorkomt.

Het laatste gevaar, dat nog groter en acuter is dan de andere twee, is het gevaar van relativisme. De betekenis van integriteit dreigt momenteel niet zozeer te star als wel te breed en te elastisch te worden. Ons integriteitsbegrip dreigt ten prooi te vallen aan een oeverloosheid waarbij het voor alles staat wat prijzenswaardig is en geen betekenisvolle eigen inhoud meer heeft. Dit komt, zoals gezegd, ten dele door de negatieve bijklank van het begrip zelf: als integriteit niet meer betekent dan onberispelijkheid, dan kan elk willekeurig ideaal er aan verbonden worden. ‘Integer bestuur’ betekent dan van alles (rechtvaardig, duurzaam, genderneutraal, et cetera) en daardoor weer niets. Dit probleem is goed onder woorden gebracht door de filosoof John Rawls:

‘...in times of social doubt and loss of faith in long established values, there is a tendency to fall back on the virtues of integrity: truthfulness and sincerity, lucidity and commitment, or, as some say, authenticity. (...) Now of course the virtues of integrity are virtues, and among the excellences of free persons. Yet *while necessary, they are not sufficient; for*

*their definition allows for most any content: a tyrant might display these attributes to a high degree, and by doing so exhibit a certain charm, not deceiving himself by political pretenses and excuses of fortune. It is impossible to construct a moral view from these virtues alone; being virtues of form they are in a sense secondary. But joined to the appropriate conception of justice, one that allows for autonomy and objectively correctly understood, they come into their own.*⁹

Wat kan hier aan worden gedaan? Het is mijn overtuiging dat het begrip integriteit kan worden gerevitaliseerd door middel van de deugdethiek. Interessant genoeg spreekt Rawls al van ‘*the virtues of integrity*’, maar dat element speelt bij hem nauwelijks een rol. Ik wil tot slot beargumenteren waarom een deugdethisch begrip van integriteit wenselijk is.

6. Integriteit als deugdzaamheid

Ik meen, met de filosoof Paul van Tongeren en anderen¹⁰, dat ons integriteitsbegrip kan worden verrijkt door het een deugdethische invulling te geven. Daarbij heb ik (anders dan Van Tongeren) echter aarzelingen om integriteit *zelf* als deugd te zien. Zo komt integriteit niet voor in de diverse deugden-catalogi die in klassieke, christelijke en moderne tradities zijn ontwikkeld. Integriteit is een recent begrip dat niet eerder door deugdethici is (h)erkend als belangrijke deugd. Dat is geen onoverkomelijk bezwaar, maar moet ons wel voorzichtig maken. Een tweede probleem is dat integriteit niet, zoals andere deugden, een ‘midden’ is tussen een overmatige en tekortschietende aanwezigheid van een bepaalde karaktereigenschap. Zoals we sinds Aristoteles weten, is dat bij veel andere deugden wel het geval. Denk aan dapperheid: dat is een midden tussen overmoed en lafheid. Maar van integriteit kun je eigenlijk nooit te veel hebben. Tot slot heeft integriteit veel minder dan andere, bekende deugden een heldere morele invulling – het is een tamelijk leeg, kneedbaar begrip. (Maar dat is precies het probleem dat moet worden opgelost.)

Ik stel daarom voor om integriteit niet zo zeer op te vatten als één bijzondere deugd, maar als een overkoepelend begrip waaronder diverse bekende deugden zijn geschaard. Zulke paraplu-begrippen bestaan allang; denk aan ‘rechtschapenheid’ of aan ‘deugdzaamheid’ zelf. Het is niet erg om aan die twee redelijk verouderde begrippen het meer recente begrip integriteit toe te voegen. Integriteit is, zo opgevat, het hebben van een moreel karakter waarin

diverse deugden zijn ontwikkeld.

Over welke deugden hebben we het dan? Dat is een debat op zich en verdient een meer uitgebreide behandeling dan ik hier kan bieden. Maar Van Tongeren doet een goede suggestie door integriteit in te vullen met behulp van de vier deugden die traditioneel het belangrijkste worden gevonden, de zogenoemde *kardinale* deugden: rechtvaardigheid, moed, gematigdheid en verstandigheid. Integriteit is dan de gecombineerde beoefening van deze deugden binnen een bepaalde context. Toegepast op ambtelijke en bestuurlijke integriteit: ‘...de integriteit van een functionaris zou dan bestaan in: moedig, maatvol, rechtvaardig en verstandig zijn in de uitvoering van de desbetreffende functie’.¹¹ De voordelen van deze benadering vat Van Tongeren helder samen:

‘Want terwijl we vaak niet weten wat “integriteit” eigenlijk is, weten we doorgaans wel wat moedig zou zijn in een bepaalde situatie; en hetzelfde geldt voor maat, rechtvaardigheid en verstandigheid. Bovendien: in plaats van te focussen op één begrip, dat bovendien nogal wazig is (“integriteit”), kunnen we met behulp van die kardinale deugden op vier manieren naar ons handelen kijken. En iedereen weet dat je de dingen beter ziet, als je ze vanuit meerdere gezichtshoeken bekijkt.’¹²

Dit deugdethische begrip van integriteit komt tegemoet aan de drie eerder geschetste problemen. Allereerst helpt het om het hoofdprobleem van een deontologische benadering – regelzucht – te voorkomen: niet regels en systemen, maar het morele karakter van mensen zelf is belangrijk. Daarbij neemt het de goede elementen van Kants benadering gemakkelijk in zich op (het belang van verinnerlijking van moraal, welwillendheid, plichtsbesef) zonder te vervallen in diens problemen (naïviteit en formalisme). Ten tweede helpt het om instrumentalisering van integriteit tegen te gaan. Juist bij deugdethici staan extrinsieke motieven om goed te handelen vanouds in een kwade reuk. En ten slotte geeft het, als tegengif tegen relativisme, aan ons integriteitsbegrip een positieve, genuanceerde en specifieke inhoud, waarin ook aan ‘de integere schurk’ geen ruimte meer gelaten wordt.

Dr. P. Overeem is universitair docent bij het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden (Campus Den Haag), waar hij zich specialiseert in de politieke filosofie en de bestuursethiek. Hij is mede-oprichter van het Center for Public Values & Ethics binnen genoemd Instituut.

Thema: Integriteit

Noten:

- 1) Marcel Becker, *Bestuurlijke ethiek: Een inleiding*, 2007, Assen, pp. 120-122.
- 2) Lynn McFall, *Integrity. Ethics*, 1987, jaargang 98, nummer 1, pp. 5-20.
- 3) Ibidem, pp. 9 en 10.
- 4) Ien Dales, *Om de integriteit van het openbaar bestuur*. Speech op het VNG-congres, 1992. <http://www.integriteitoverheid.nl/fileadmin/BIOS/data/Speeches%20en%20presentaties/speechministerdalescongresvngjuni1992.pdf>
- 5) Zie voor een heldere schets van de beleidsontwikkeling: Alain Hoekstra en Muel Kaptein, 'Twee decennia integriteitsbeleid binnen de overheid', *Bestuurswetenschappen*, 2011, nummer 4, pp. 32-51.
- 6) Albert Jan Boer en Niels-Ingyar Stam, *Zo doen we dat hier: Bestuurders over het stimuleren van integriteit*, Utrecht, 2013.
- 7) Ien Dales, *Om de integriteit van het openbaar bestuur*. Cursivering van de auteur.
- 8) Paul Nieuwenburg, 'The integrity paradox', in: *Public Integrity*, 2007, jaargang 9, nummer 3, pp. 213-224.
- 9) John Rawls, *A Theory of Justice*. Cambridge, MA, 1971, pp. 519 en 520. Cursivering van de auteur.
- 10) Paul van Tongeren, 'Integriteit als deugd', in: J.H.J. van den Heuvel, L.W.J.C. Huberts en E.R. Muller (red.), *Integriteit: Integriteit en integriteitsbeleid in Nederland*. Deventer, 2012, pp. 55-67.
- 11) Ibidem, p. 64.
- 12) Ibidem, p. 65.